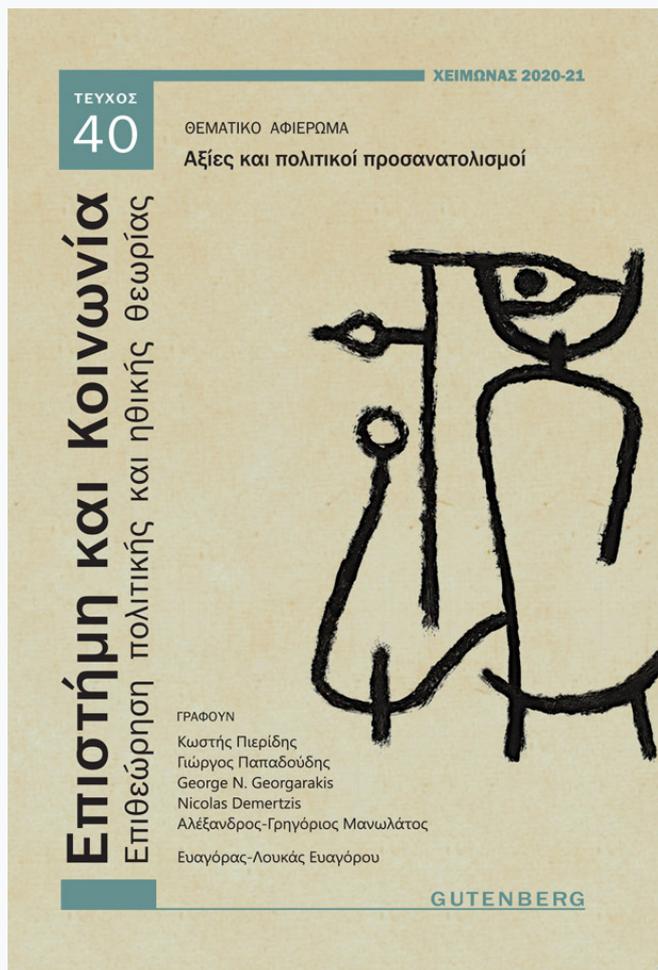

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 40 (2021)

Αξίες και Πολιτικοί Προσανατολισμοί

Η ρουσσωϊκή ερμηνεία της Θεωρίας της Δικαιοσύνης

Αλέξανδρος Γρηγόριος Μανωλάτος

doi: [10.12681/sas.21151](https://doi.org/10.12681/sas.21151)

Copyright © 2021, Αλέξανδρος Γρηγόριος Μανωλάτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μανωλάτος Α. Γ. (2021). Η ρουσσωϊκή ερμηνεία της Θεωρίας της Δικαιοσύνης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 40, 146–168. <https://doi.org/10.12681/sas.21151>

Αλέξανδρος-Γρηγόριος Μανωλάτος*

Η ΡΟΥΣΣΩΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Εκκινώντας από την ερμηνεία του Rousseau ως φιλελεύθερου στοχαστή και πρόδρομου του Kant, επιχειρώ να διερευνήσω την επιρροή της ρουσσωικής σκέψης στη ρωσισιανή πολιτική φιλοσοφία. Αναλύω πώς αντιλαμβάνεται ο Rawls την ιδέα της πολιτικής φιλοσοφίας ως 'ρεαλιστικής ουτοπίας' και πώς τη συνδέει με τη φιλοσοφία του Rousseau. Υποστηρίζω ότι και οι δύο στοχαστές μοιράζονται μια κοινή αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, η οποία αποτελεί βασική προϋπόθεση για μια 'ρεαλιστική' και συνάμα 'ουτοπική' πολιτική θεωρία. Παράλληλα αναδεικνύω τον ρόλο του αυτοσεβασμού ως του κυριότερου πρωταρχικού αγαθού στη ρωσισιανή θεωρία και πώς αυτός αντανακλά την ιδέα της υγιούς φιλαυτίας [amour-propre]. Υποστηρίζω, τέλος, ότι η κριτική του Rawls στον ωφελιμισμό δεν βασίζεται μόνο σε καντιανές προκείμενες αλλά και σε επιχειρήματα τα οποία αντλεί από το ρουσσωικό έργο.

ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 40 της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης*¹ ο Rawls ισχυρίζεται πως το επιχείρημα που αναπτύσσει για τη δικαιολόγηση των αρχών της φιλελεύθερης θεωρίας του επιδέχεται και καντιανή ερμηνεία. Με βάση την ερμηνεία αυτή, η πρωταρχική θέση μπο-

---

* Δρ. Πολιτικής Επιστήμης ΕΚΠΑ <manolatosalex@yahoo.gr>. Το άρθρο εκπονήθηκε με βάση τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο τμήμα ΠΕΔΙΣ του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Εφεξής: *ΘΔ*.

ρεί να ιδωθεί ως το σημείο από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο ως νοούμενα όντα. Οι αρχές δικαιοσύνης που επιλέγουμε υπό το πέπλο της άγνοιας αντανακλούν την αυτονομία μας ως ελεύθερα και ίσα πρόσωπα και αποτελούν κατηγορικές προσαγές.

Στο άρθρο αυτό θα υποστηρίξω ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία επιδέχεται και ρουσσωική ερμηνεία. Η ερμηνεία αυτή δεν συναντά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η καντιανή ερμηνεία και την ίδια στιγμή αναδεικνύει την ευρύτερη επιρροή του Rousseau στη δομή και το περιεχόμενο της ρωλσιανής θεωρίας.² Πρώτον, θα υποστηρίξω πως, αν διαβάσουμε όσα αποδίδει ο Rawls στον Kant από μια ρουσσωική σκοπιά, θα έχουμε μια καλύτερη εικόνα για το πώς αντιλαμβάνεται ο Rawls το ιδεώδες του προσώπου ως ελεύθερου και ίσου με τους άλλους πολίτη και την έννοια της αυτονομίας. Άλλωστε, ο ίδιος γράφει πως ο βασικός στόχος του Kant είναι να εμβραθύνει και να δικαιολογήσει την ιδέα του Rousseau ότι η ελευθερία έγκειται στο να ενεργούμε σύμφωνα με νόμους που έχουμε θεσπίσει εμείς οι ίδιοι.³ Δεύτερον, θα υποστηρίξω ότι μπορούμε να δούμε από μια

---

2. Είναι, βέβαια, κοινός τόπος πως ο Rawls δεν έχει επηρεαστεί μόνο από τους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου. Αντλεί επιχειρήματα από έναν μακρύ κατάλογο στοχαστών, ο οποίος περιλαμβάνει τον Hume, τον Quine, τον Αριστοτέλη, τον Hegel, τον Sidgwick και τον Mill. Η επιρροή των ιδεών του Rousseau είναι ενδεχομένως η πιο καθοριστική, καθώς εκτείνεται από τη δομή της ρωλσιανής θεωρίας μέχρι το περιεχόμενο των δύο αρχών της δικαιοσύνης. Ο ίδιος ο Rawls αναγνωρίζει σε διάφορα κείμενά του πόσο καιρία υπήρξε η σκέψη του Rousseau στην εξέλιξη της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Υποστηρίζει πως, μόνο όταν κατανόησε πραγματικά τον Rousseau στα μέσα της δεκαετίας του 1950, άρχισε να απομακρύνεται από την ωφελμιστική παράδοση και την παράδοση του φυσικού δικαίου και να σκέφτεται με όρους κοινωνικού συμβολαίου· βλ. Reidy (2010). Εν τω μεταξύ, ενώ στις *Διαλέξεις για την Ιστορία της Πολιτικής Φιλοσοφίας* —τις διαλέξεις για το μάθημα της πολιτικής φιλοσοφίας στο Χάρβαρντ— ασκεί κριτική στον Hobbes, τον Locke και στον Mill σε όποια σημεία αποκλίνουν από τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, δεν ασκεί καμία κριτική στον Rousseau· βλ. Rawls (2007). Ο Jubb (2014) θεωρεί πως αυτό αποτελεί ένδειξη του μεγέθους της επιρροής του Rousseau στον Rawls.

3. Στη ΘΔ ο Rawls σημειώνει ότι ο βασικός στόχος του Kant είναι να εμβραθύνει και να δικαιολογήσει την ιδέα του Rousseau ότι ελευθερία ση-

ρουσσωική σκοπιά το επιχείρημα του Rawls για τη σταθερότητα της εύτακτης κοινωνίας, αλλά και κάποια από τα επιχειρήματα υπέρ των δύο αρχών της δικαιοσύνης. Η σκοπιά αυτή μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τη σκέψη του Rawls και να αποκτήσουμε νέα εργαλεία για τη διερεύνηση του έργου του.

Φυσικά, ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει και μια ερμηνεία της σκέψης του Rousseau. Όπως και σε κάθε μεγάλο στοχαστή, το εύρος των ερμηνειών του ρουσσωικού έργου είναι τεράστιο. Ο Rousseau έχει παρουσιαστεί ως πρόδρομος του Kant αλλά και του ρομαντισμού, ως φιλελεύθερος αλλά και ολοκληρωτικός, ως πηγή της σοσιαλιστικής σκέψης και ως θεωρητικός του εθνικισμού. Η ρουσσωική ερμηνεία της ΘΔ που θα παρουσιάσω βασίζεται κατά κύριο λόγο στην ίδια την ερμηνεία του Rousseau από τον Rawls ως ενός φιλελεύθερου στοχαστή που αποτελεί τον πρόδρομο του Kant.⁴ Δεν θα αναλάβω εδώ το κοπιώδες έργο να υπερασπιστώ την ερμηνεία αυτή έναντι άλλων, κυρίως γιατί αυτό που με ενδιαφέρει πρωτίστως είναι ο ευρύτε-

μαίνει να ενεργούμε σύμφωνα με έναν νόμο που έχουμε οι ίδιοι θεσπίσει για τον εαυτό μας (Rawls 1971: 225). Γενικότερα ο Rawls φαίνεται να διαβάξει στη ΘΔ τον Kant από μια ρουσσωική σκοπιά, τουλάχιστον στα σημεία στα οποία δηλώνει ρητά ότι απομακρύνεται από την καντιανή φιλοσοφία. Ειδικότερα, τονίζει πως η θεωρία του επικεντρώνεται στην πολιτική αυτονομία και τους πολιτικούς θεσμούς και όχι στην ατομική ηθική. Επισημαίνει, επίσης, ότι επιδιώκει να οδηγήσει σε συγκεκριμένες αρχές δικαιοσύνης για τη βασική δομή μιας εύτακτης δημοκρατικής κοινωνίας και όχι σε φορμαλιστικές ηθικές αρχές. Την ίδια στιγμή, βέβαια, έχει ενδιαφέρον πως ο ίδιος ο Rawls επισημαίνει στις *Διαλέξεις* πως μόνο όταν συνέδεσε τον Kant με τη *Δεύτερη Πραγματεία* του Rousseau κατάλαβε τι ήθελε να πουν και οι δύο. Βλ. Rawls (2007: 200).

4. Στις *Διαλέξεις* (2007: 200) ο Rawls δέχεται πως υπάρχει συνοχή στο έργο του Rousseau και ειδικότερα μεταξύ της *Δεύτερης Πραγματείας* και του *Κοινωνικού Συμβολαίου*. Μάλιστα, επιχειρεί να καταδείξει ότι η απαισιόδοξη οπτική της *Δεύτερης Πραγματείας* μπορεί να συμβιβαστεί με την αισιόδοξη οπτική του *Κοινωνικού Συμβολαίου*. Αυτό μπορεί να συμβεί σύμφωνα με τον ίδιο μόνο αν η φιλαυτία μπορεί να αποκτήσει και μια υγιή μορφή. Σε διαφορετική περίπτωση, δεν υπάρχει η 'ψυχολογική βάση στην ανθρώπινη φύση' για να καταστεί δυνατή η κοινωνία που περιγράφει ο Rousseau στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.

ρος αντίκτυπος της ρουσσωικής σκέψης στη ρωλσιανή φιλοσοφία και ιδίως στα σημεία που επιδέχονται καντιανή ερμηνεία.

Εκκινώντας, λοιπόν, από αυτή την ερμηνεία του Rousseau ως φιλελεύθερου στοχαστή και πρόδρομου του Kant,⁵ θα εστιάσω αρχικά στην ιδέα της πολιτικής φιλοσοφίας ως ‘ρεαλιστικής ουτοπίας’. Θα αναλύσω πώς αντιλαμβάνεται την ιδέα αυτή ο Rawls και πώς συνδέεται με την πολιτική φιλοσοφία του Rousseau. Στη συνέχεια θα υποστηρίξω ότι και οι δύο στοχαστές προϋποθέτουν ότι η ανθρώπινη φύση είναι αγαθή και ότι πλάθεται μέσα από τη διαμόρφωση των κοινωνικών θεσμών. Τούτο αποτελεί βασική προϋπόθεση για μια ‘ρεαλιστική’ και συνάμα ‘ουτοπική’ πολιτική θεωρία. Θα υποστηρίξω, επίσης, ότι η κριτική του Rawls στον ωφελιμισμό δεν βασίζεται μόνο σε καντιανές προκείμενες αλλά στηρίζεται και σε επιχειρήματα που αντλεί από το ρουσσωικό έργο. Τέλος, θα αναδείξω τον ρόλο του αυτοσεβασμού ως του κυριότερου πρωταρχικού αγαθού στη ρωλσιανή θεωρία και πώς αυτός αντανακλά τη ρουσσωική ιδέα της υγιούς φιλαυτίας [amour-propre].

Στη *Δεύτερη Πραγματεία* ο Rousseau αναφέρεται στην άδολη αγάπη για τον εαυτό [amour de soi] και στη φιλαυτία ως δύο διακριτά αισθήματα. Το πρώτο αίσθημα διακατέχει τον άν-

---

5. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις πανεπιστημιακές του διαλέξεις για τη φιλοσοφία του Hegel ο Rawls (2000: 330) αναφέρεται στην παράδοση του ‘φιλελευθερισμού της ελευθερίας’, στην οποία συγκαταλέγει τον Kant, τον Hegel και τον Mill. Ο Rousseau απουσιάζει από τη λίστα, όπως άλλωστε ο Hobbes και ο Locke. Δεν θα έπρεπε, ωστόσο, να προσδώσει κανείς μεγάλη ερμηνευτική βαρύτητα σε αυτή την παράλειψη, καθώς ο Rawls δεν επιχειρεί να παρουσιάσει κάποια αυστηρή εννοιολόγηση του φιλελευθερισμού. Άλλωστε, εντάσσει χωρίς περιστροφές τον Rousseau στην παράδοση του φιλελευθερισμού στην εισαγωγή που έγραψε (2007: xvii) για την έκδοση των διαλέξεών του για το μάθημα της πολιτικής φιλοσοφίας στο Χάρβαρντ: ‘Θα επιχειρήσω να εντοπίσω τα κυριότερα χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού τα οποία εκφράζουν μια πολιτική αντίληψη δικαιοσύνης, όταν ο φιλελευθερισμός προσεγγίζεται μέσα από την παράδοση του δημοκρατικού συνταγματισμού. Ένα κομμάτι της παράδοσης αυτής, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, εκπροσωπείται από τον Hobbes, τον Locke και τον Rousseau’.

θρωπο στη φυσική κατάσταση, όπου μεριμνά αποκλειστικά για τη φροντίδα του εαυτού του και ζει φιλήσυχα και ευτυχισμένα χωρίς ανταγωνισμούς. Στην κατάσταση αυτή ο άνθρωπος αδιαφορεί για τη γνώμη των άλλων για τις ικανότητές του. Το δεύτερο είναι ένα τεχνητό αίσθημα που αναπτύσσεται κατά την είσοδο του ανθρώπου στην κοινωνία και τον οδηγεί να αποζητά την αναγνώριση και να συγκρίνει τον εαυτό του με τους άλλους. Πρόκειται για ένα αίσθημα το οποίο μπορεί να αποκτήσει παθολογικό χαρακτήρα και να πυροδοτήσει την επιθυμία για κοινωνική υπεροχή. Αλλά, όπως υπονοεί ο Rousseau στον *Αιμίλιο*, η φιλαυτία μπορεί να αποκτήσει και υγιή μορφή.⁶ Στην υγιή της μορφή, η φιλαυτία μάς παρακινεί να διεκδικήσουμε ισότιμη θέση με τους άλλους και μας κάνει να αποζητούμε την αναγνώριση μόνο όσων εκτιμούμε. Ο Rawls δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διάκριση ανάμεσα σε υγιή και μη υγιή μορφή της φιλαυτίας στον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει το έργο του Rousseau, ακολουθώντας ουσιαστικά τον Dent και τον Neuhausser. Ο ίδιος θεωρεί πως η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να διαβάσουμε με συνεκτικό τρόπο την απαισιόδοξη οπτική του Rousseau στη *Δεύτερη Πραγματεία* και την πιο αισιόδοξη οπτική του *Κοινωνικού Συμβολαίου*. Την ίδια διάκριση κάνουν και οι Honneth και Cohen (2010).⁷

6. Ο Rousseau (1979/1762: 93) δηλώνει ρητά ότι υπάρχει και υγιής μορφή φιλαυτίας στον *Αιμίλιο*. 'Το μοναδικό πάθος που είναι φυσικό στον άνθρωπο είναι η amour de soi ή η amour-propre υπό μια ευρεία έννοια. Η amour-propre αυτή καθαυτή ή σε σχέση με εμάς είναι καλή και χρήσιμη και από τη στιγμή που δεν σχετίζεται αναγκαστικά με άλλους, είναι από την άποψη αυτή φυσικά ουδέτερη. Γίνεται καλή ή κακή μόνο από τον τρόπο που εκδηλώνεται και τις σχέσεις που τις αποδίδονται. Ως εκ τούτου, ωστόσο γεννηθεί ο οδηγός της amour-propre, που είναι ο λόγος, είναι σημαντικό για ένα παιδί να μην κάνει τίποτα, διότι δεν έχει δει ή ακούσει τίποτα, με μια λέξη, σε σχέση με άλλους: πρέπει να αντιδρά μόνο σε αυτό που του ζητά η φύση, και τότε θα πράττει μονάχα το καλό'.

7. Βλ. Spector (2019: 7). Στις *Διαλέξεις* ο Rawls (2007: 199) προσδίδει στη διάκριση αυτή έναν καντιανό χαρακτήρα, καθώς σημειώνει πως ο Kant αποδέχεται τη δυνατότητα ανάπτυξης υγιούς αισθήματος φιλαυτίας στη *Θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνο*. Η Spector θεωρεί ότι αυτό οδηγεί τον Rawls σε μια καντιανή ερμηνεία του Rousseau.

Ρεαλιστική ουτοπία

Ο Rawls γράφει στη ΘΔ ότι σκοπός του είναι να παρουσιάσει μια αντίληψη δικαιοσύνης η οποία θα είναι σταθερή και θα λαμβάνει υπόψη γενικά δεδομένα για τον κόσμο, την κοινωνία και την ηθική ψυχολογία. Η αντίληψη αυτή περιλαμβάνει αρχές δικαιοσύνης, οι οποίες δικαιολογούνται σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο οι αρχές επιλέγονται από την πρωταρχική θέση υπό το φως γενικών δεδομένων για τον κόσμο και την κοινωνία. Στο δεύτερο στάδιο ελέγχονται για τη σταθερότητά τους με βάση τα γενικά δεδομένα για την ηθική ψυχολογία. Αν το συμπέρασμα που προκύπτει στο δεύτερο στάδιο είναι ότι οι αρχές δεν είναι σταθερές, τότε πρέπει να αναθεωρηθεί και η επιλογή στο πρώτο στάδιο.

Η δικαιολόγηση των αρχών σε δύο στάδια εξυπηρετεί την ευρύτερη θέση του Rawls για τον ρόλο της πολιτικής φιλοσοφίας ως ενός εγχειρήματος που ισορροπεί ανάμεσα στην ‘ουτοπία’ και στον ‘ρεαλισμό’. Ο πολιτικός φιλόσοφος προσπαθεί να συλλάβει την ιδανική κοινωνία χωρίς να περιορίζεται από τις ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες,⁸ αλλά και χωρίς να παραβλέπει την ανάγκη να εφαρμοστεί το ιδεώδες αυτό στον πραγματικό κόσμο. Όπως διευκρινίζει ο Rawls στο *Δίκαιο των Λαών* και στο *Δίκαιη Κοινωνία: Μια αναδιατύπωση*, η πολιτική φιλοσοφία ως ρεαλιστική ουτοπία διερευνά τα όρια των πρακτικών πολιτικών δυνατοτήτων και ταυτόχρονα τα επεκτείνει, δεχόμενη ‘τους ανθρώπους όπως είναι και τους νόμους όπως μπορούν να γίνουν’.⁹

8. Οι όροι κατασκευής της πρωταρχικής θέσης στη ΘΔ διασφαλίζουν τον στόχο αυτόν.

9. ‘Σκοπεύω να διερευνήσω αν στην οργάνωση των πολιτικών πραγμάτων μπορεί να υπάρξει ένας νόμιμος και ασφαλής κανόνας διακυβέρνησης, εκλαμβάνοντας τους ανθρώπους όπως είναι και τους νόμους όπως μπορούν να γίνουν. Σε αυτή την έρευνα θα προσπαθήσω να συνδυάσω όσα επιτρέπει το δίκαιο με όσα υπαγορεύει το συμφέρον, ώστε η δικαιοσύνη και η ωφελιμότητα να μη βρίσκονται καθόλου σε διάσταση’. Με τη φράση ‘τους νόμους όπως μπορούν να γίνουν’ στην εναρκτήρια παράγραφο του

Η βασική προϋπόθεση που εξασφαλίζει την ‘ουτοπία’ μιας αντίληψης της δικαιοσύνης είναι η κατασκευή ιδεωδών και αρχών που μας επιτρέπουν να συλλάβουμε τη δίκαιη κοινωνία ανεξάρτητα από την τρέχουσα ιστορική εμπειρία. Η βασική προϋπόθεση που εξασφαλίζει τον ‘ρεαλισμό’ μιας αντίληψης της δικαιοσύνης είναι ο έλεγχος της σταθερότητάς της. Ο πολιτικός φιλόσοφος πρέπει να ελέγξει αν οι πολίτες μιας κοινωνίας που ρυθμίζεται με βάση τις αρχές της αντίληψης αυτής θα αποκτούσαν ένα αίσθημα δικαιοσύνης και θα ενεργούσαν για την προστασία και διαίωνιση των θεσμών της.

Η δομή της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας ως ‘ουτοπίας’ που βασίζεται σε ιδεώδη και αρχές και στη συνέχεια ελέγχεται για τον ‘ρεαλισμό’ της με βάση τους νόμους της ηθικής ψυχολογίας ακολουθεί τη σκέψη του Rousseau στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.¹⁰ Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία χρησιμοποιεί το ιδεώδες του προσώπου ως ελεύθερου και έλλογου πολίτη ως το σημείο εκκίνησης της διαδικασίας από την οποία παράγονται οι αρχές δικαιοσύνης ή οι ‘νόμοι όπως θα μπορούσαν να είναι’. Την ίδια στιγμή δέχεται ‘τους ανθρώπους όπως είναι’, ελέγχοντας αν η ηθική και ψυχολογική μας φύση επιτρέπει την εφαρμογή των αρχών δικαιοσύνης.

Κοινωνικό Συμβόλαιο ο Rousseau αναφέρεται στους νόμους όπως θα μπορούσαν να είναι στις ιδεώδεις συνθήκες μιας δίκαιης και εύτακτης δημοκρατικής κοινωνίας και όχι όπως είναι σε μια δεδομένη ιστορική κοινωνία. Με τη φράση ‘εκλαμβάνοντας τους ανθρώπους όπως είναι’ αναφέρεται στην ηθική και ψυχολογική φύση των ανθρώπων και στο πώς αυτή αντιδρά σε ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Όταν υποστηρίζει ότι θα επιχειρήσει να συνδυάσει ‘όσα επιτρέπει το δίκαιο με όσα υπαγορεύει το συμφέρον’, εννοεί ότι οι ιδεώδεις νόμοι πρέπει ταυτόχρονα να είναι εφαρμόσιμοι με βάση την ηθική και ψυχολογική φύση των ανθρώπων και την αντίληψή τους για το αγαθό.

10. Τούτο είναι κάτι που διευκρινίζει και ο ίδιος ο Rawls στο *Δίκαιο των Λαών*. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως ακολουθώντας τον Rousseau στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* υποθέτει πως η φράση του τελευταίου ότι δέχεται τους ‘ανθρώπους όπως είναι’ αναφέρεται στη ψυχολογική και ηθική φύση των ανθρώπων και η φράση ‘τους νόμους όπως θα μπορούσαν να είναι’ αναφέρεται στους νόμους όπως θα όφειλαν να είναι. Rawls (1999: 7).

Ωστόσο, η επιρροή της σκέψης του Rousseau δεν περιορίζεται μόνο στη δομή της ρωλσιανής θεωρίας ως ‘ρεαλιστικής ουτοπίας’, αλλά εκτείνεται και στο περιεχόμενο των βασικών προϋποθέσεων που εξασφαλίζουν τη δομή αυτή, το περιεχόμενο του ιδεώδους του προσώπου και των νόμων της ηθικής ψυχολογίας. Το ιδεώδες του προσώπου διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ρωλσιανή θεωρία, γιατί είναι το σημείο εκκίνησης της διαδικασίας της αναστοχαστικής ισορροπίας. Είναι το στοιχείο που καθορίζει τις συνθήκες που επικρατούν στην πρωταρχική θέση και κατά συνέπεια και τις αρχές δικαιοσύνης που επιλέγονται από αυτή.¹¹ Στη ΘΔ ο Rawls φαίνεται να συνδέει το ιδεώδες αυτό με το αυτόνομο καντιανό υποκείμενο. Η σύνδεση αυτή, όμως, μπορεί να διαστρεβλώσει τον χαρακτήρα της ρωλσιανής θεωρίας.¹² Δεν συμβαίνει το ίδιο αν δούμε το ιδεώδες αυτό από μια ρουσσωική σκοπιά και το συνδέσουμε με όσα λέει ο Rousseau στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* για την ανθρώπινη φύση και το ιδεώδες του πολίτη.¹² Στις *Διαλέξεις* ο Rawls υποστηρίζει

11. Αν επιλεγόταν ως σημείο εκκίνησης μια ωφελιμιστική αντίληψη του προσώπου, τότε η διαδικασία θα οδηγούσε σε ωφελιμιστικές αρχές.

12. Συγκεκριμένα, η σύνδεση αυτή μπορεί να δημιουργήσει την εσφαλμένη εντύπωση ότι ο Rawls υιοθετεί μια καντιανού τύπου δικαιολόγηση για τις δύο αρχές της δικαιοσύνης. Μια τέτοιου τύπου δικαιολόγηση θα εκκινούσε από την αποδοχή της ελευθερίας και της ισότητας που χαρακτηρίζει τα συμβαλλόμενα μέρη στην πρωταρχική θέση ως ενός δεδομένου του λόγου ή ως μιας υπερβατολογικής αναγκαιότητας και θα εξασφάλιζε στις αρχές δικαιοσύνης καθολική και οικουμενική ισχύ. Αλλά, όπως διευκρινίζει και στην απάντησή του προς τον Dworkin, ο Rawls εκκινεί από ένα κανονιστικό ιδεώδες του προσώπου, το οποίο δεν αποτελεί θεμέλιο της θεωρίας, αλλά ένα αρχικό σημείο εκκίνησης που μπορεί να αναθεωρηθεί μέσω της αναζήτησης αναστοχαστικής ισορροπίας: Rawls (1973).

12. Στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* ο Rawls αναφέρει ρητά ότι το ιδεώδες του προσώπου παραπέμπει στην έννοια του πολίτη, αλλά στη ΘΔ η θέση του δεν είναι τόσο ξεκάθαρη. Σε ορισμένα σημεία του βιβλίου ο Rawls μοιάζει πράγματι να επιχειρεί να θεμελιώσει τις δύο αρχές της δικαιοσύνης σε μια μεταφυσική, καντιανή αντίληψη του προσώπου. Ωστόσο, η μεθοδολογία που ακολουθεί για τη δικαιολόγηση των αρχών και οι επισημάνσεις του σε άλλα σημεία του βιβλίου επιτρέπουν μια διαφορετική ανάγνωση: βλ. Μανωλάτος (2017).

πως ο Rousseau βασίζεται σε μια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση η οποία αποτελεί μια κανονιστική αντίληψη του προσώπου και όχι μια αφαίρεση από την ιστορική και κοινωνική εμπειρία¹³ ή μια μεταφυσική αντίληψη.¹⁴ Η αντίληψη αυτή ενυπάρχει στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου και στην ιδέα ότι οφείλουμε να υπακούμε σε μια πολιτική εξουσία μόνο αν αυτή θα μπορούσε να έχει αναδυθεί από τη συγκατάθεσή μας ως ελεύθερων, ίσων, έλλογων και ορθολογικών πολιτών. Είναι αυτή η οπτική του πολίτη μιας εύτακτης κοινωνίας που μας καλεί ο Rawls να υιοθετήσουμε στην πρωταρχική θέση και όχι αυτή ενός νοούμενου εαυτού με την καντιανή έννοια. Ο Rawls δεν εκκινεί από τη θέση ότι είμαστε κατά ανάγκη ελεύθεροι γιατί είμαστε ηθικοί, ούτε επικαλείται κάποιιο 'δεδομένο του λόγου'.¹⁵ Το σημείο εκκίνησης αποτελεί ένα ιδεώδες ή μια αυτοαντίληψη, όπως θα διευκρινίσει και ο ίδιος μετά την έκδοση της *ΘΔ* στη διαφωτιστική απάντηση προς τον Dworkin.

Το σημείο εκκίνησης της διαδικασίας κατασκευής των αρχών δικαιοσύνης ελέγχεται μεταξύ άλλων και με βάση το κριτήριο της σταθερότητας. Το ζητούμενο στην περίπτωση αυτή είναι το κατά πόσον μπορούμε να υποθέσουμε ότι με βάση τους νόμους της ηθικής ψυχολογίας οι πολίτες μιας δίκαιης κοινωνίας θα ανέπτυσαν ένα αίσθημα δικαιοσύνης που θα τους παρακινούσε να δρουν σύμφωνα τις αρχές αυτές. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Rawls την ηθική ψυχολογία και τους

13. Ο Rawls, όπως και ο Rousseau, δεν εκκινεί από το πώς εκφράζεται η ανθρώπινη φύση σε μια συγκεκριμένη κοινωνία η οποία μπορεί να χαρακτηρίζεται από ακραίες ανισότητες. Το ιδεώδες του προσώπου που επικαλείται ο Rawls είναι μεν ευρέως αποδεκτό στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά συνάμα δεν αποτελεί αφαίρεση που αντανακλά τις υφιστάμενες συνθήκες. Είναι ένα ιδεώδες για το πώς θα έπρεπε να αναγνωρίζεται από τους θεσμούς μιας δίκαιης κοινωνίας ένα πρόσωπο.

14. Το κοινωνικό συμβόλαιο που επικαλείται ο Rousseau βασίζεται σε κοινά ανθρώπινα ενδιαφέροντα, τα οποία δεν προκύπτουν από το 'πώς είναι στην πραγματικότητα οι άνθρωποι σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από ακραία ανισότητα', αλλά από την 'αντίληψη του Rousseau για το πρόσωπο ως κανονιστικού ιδεώδους'. Rawls (2007: 228).

15. Βλ. Μανωλάτος (2017).

νόμους της δανείζεται πολλά στοιχεία από τη σκέψη του Rousseau στον *Αιμίλιο*. Πρώτον, ο Rawls υποστηρίζει ότι τα αισθήματα της αγάπης και της φιλίας είναι αναγκαία για την απόκτηση ενός αισθήματος δικαιοσύνης. Η θέση αυτή απηχεί τη θέση του Rousseau ότι τα ηθικά αισθήματα προέρχονται από τα φυσικά αισθήματα (Rousseau 1979/1762: 213). Ο ίδιος ο Rawls αναγνωρίζει την επιρροή του Rousseau στο σημείο αυτό στο άρθρο του 'The Sense of Justice', στο οποίο υποστηρίζει ότι στόχος του είναι να καταδείξει πως 'η θέση του Rousseau μπορεί να είναι ορθή'. Η θέση του Rousseau στην οποία αναφέρεται ο Rawls είναι ότι το 'αίσθημα της δικαιοσύνης δεν είναι απλώς μια ηθική αντίληψη που διαμορφώνεται μόνο από τον νου, αλλά ένα πραγματικό αίσθημα της καρδιάς που φωτίζεται από τον λόγο, το φυσικό αποτέλεσμα των πρωταρχικών συναισθηματικών μας δεσμών'.¹⁶ Γενικότερα, ο Rawls δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ότι τα ηθικά αισθήματα πηγάζουν από τις προσωπικές σχέσεις με άλλα πρόσωπα, ένα ιδιαίτερα ρουσσωικό στοιχείο που τον απομακρύνει από τον αυστηρό τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει την ηθική εμπειρία ο Kant. Δεύτερον, η αμοιβαιότητα που χαρακτηρίζει την ηθική εξέλιξη που οδηγεί στην απόκτηση ενός αισθήματος δικαιοσύνης μπορεί να παραλληλιστεί με την αμοιβαιότητα που χαρακτηρίζει την υγιή φιλαυτία στον Rousseau. Σε κάθε ένα από τα τρία στάδια της ηθικής εξέλιξης που περιγράφει ο Rawls στη ΘΔ επιδεικνύεται ένα αίσθημα αμοιβαιότητας, μια διάθεση να ανταποδώσουμε σε όσους νοιάζονται έμπρακτα για το καλό μας. Στο πρώτο στάδιο, τα παιδιά αποκτούν αισθήματα αγάπης για τους γονείς τους, μόλις αναγνωρίσουν ότι οι γονείς τα αγαπάνε ανιδιοτελώς.¹⁷ Στο δεύτερο στάδιο

---

16. Βλ. Rawls (1999: 96).

17. Ο Rawls επισημαίνει πως τα αισθήματα αγάπης στο παιδί γεννιούνται μόνο αν πρώτα το αγαπάνε αυτοί με έκδηλο τρόπο. Σημειώνει, επίσης, πως αντλεί αυτή την ψυχολογική αρχή από τον *Αιμίλιο* του Rousseau, παραθέτοντας ένα γαλλικό απόσπασμα από το κείμενο. (ΘΔ, 1971: 463, υποσημ. 9). Στον *Αιμίλιο* ο Rousseau γράφει ότι το πρώτο αίσθημα ενός παιδιού είναι να αγαπάει τον εαυτό του και το δεύτερο, το οποίο προέρχεται από το πρώτο, είναι να αγαπάει όσους είναι κοντά του, γιατί στην

της ηθικής εξέλιξης, καθώς ενηλικιώνονται και αναλαμβάνουν πιο πολύπλοκους κοινωνικούς ρόλους, συμμετέχουν σε διάφορες κοινωνικές ενώσεις και ομάδες και συνεισφέρουν σε αυτές, μόλις αναγνωρίσουν ότι συνεισφέρουν και τα υπόλοιπα μέλη. Στο τρίτο στάδιο, ως ενήλικοι πολίτες, συμμορφώνονται με τις δύο αρχές της δικαιοσύνης, μόλις αναγνωρίσουν ότι ωφελούν τους ίδιους και τους συμπολίτες τους. Τρίτον, ο Rawls αναφέρει ότι μια ηθική ψυχολογία που βασίζεται στην αμοιβαιότητα είναι πιο ρεαλιστική από μία που βασίζεται στην αρχή της συμπάθειας ή στην αγάπη για την ανθρωπότητα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ωφελιμισμού. Συγκεκριμένα, ο Rawls εκτιμά πως η αρχή της αγάπης για την ανθρωπότητα είναι πέραν του δέοντος απαιτητική, καθώς καλεί τα πρόσωπα να επιδείξουν ταπεινότητα, υπερβολική καλοσύνη και αυξημένη ευαισθησία για τις ανάγκες των άλλων. Το επιχείρημα του Rawls κατά του ωφελιμισμού στο σημείο αυτό είναι ανάλογο με τη θέση του Rousseau ότι η συμπόνια αποτελεί ένα πολύ αδύναμο κίνητρο δράσης σε σχέση με τη φιλαυτία.¹⁸

κατάσταση που βρίσκεται δεν αναγνωρίζει τίποτα άλλο εκτός από τη βοήθεια που λαμβάνει. Στην αρχή η προσκόλληση που έχει με την γκουβερνάντα του είναι απλώς μια συνήθεια. Την αποζητάει γιατί την έχει ανάγκη. Χρειάζεται πολύ χρόνο για να καταλάβει όχι μόνο ότι του είναι χρήσιμη, αλλά ότι θέλει να είναι και τότε είναι που αρχίζει να την αγαπάει. Για τον Rousseau, τα παιδιά είναι προδιατεθειμένα να ανταποδώσουν την αγάπη που λαμβάνουν. Αυτό είναι το πρώτο βήμα για την προέκταση της αγάπης του εαυτού. Οι άνθρωποι από τη φύση τους αγαπάνε τον εαυτό τους και αυτούς που τους αγαπάνε με έκδηλο τρόπο. Βλ. Rousseau (1979/1762: 174).

18. Ο Rousseau αναγνωρίζει δύο προδιαθέσεις στη φυσική κατάσταση, την αγάπη για τον εαυτό και τη συμπόνια [*pitié*], η οποία μας κάνει να νιώθουμε δυσάρεστα, όποτε βλέπουμε κάποιον συνάνθρωπο να υποφέρει. Η προδιάθεση αυτή μας παρακινεί είτε να αποφεύγουμε τη θέα του πόνου των άλλων είτε να καταβάλλουμε προσπάθειες για την ανακούφισή τους, μετριάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ισχύ της αγάπης για τον εαυτό. 'Η αγάπη για τον εαυτό είναι ένα φυσικό αίσθημα που παρακινεί κάθε ζώο να φροντίσει την επιβίωσή του, και το οποίο, καθοδηγούμενο από τον λόγο και μετριασμένο από τη συμπόνια, παράγει ανθρωπιά και αρετή'. Rousseau (1997/1750-1755: 166). Ωστόσο, οι δύο προδιαθέσεις δεν έχουν

Η αγαθή ανθρώπινη φύση

Η ρωσισιανή αντίληψη της πολιτικής φιλοσοφίας ως ρεαλιστικής ουτοπίας εμπεριέχει δύο θεμελιώδεις παραδοχές για την ανθρώπινη φύση που διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στη σκέψη του Rousseau: πρώτον ότι είμαστε ηθικά, έλλογα όντα και δεύτερον ότι οι κοινωνικοί θεσμοί ασκούν καθοριστική επίδραση στα κίνητρα, τους στόχους και την αυτοαντίληψή μας. Οι παραδοχές αυτές είναι θεμελιώδεις, γιατί καθιστούν ένα κοινωνικό ιδεώδες 'ρεαλιστικό' ακόμα και αν η τρέχουσα ιστορική εμπειρία το διαψεύδει.

Η πρώτη παραδοχή αποτελεί το θεμέλιο για την ηθική ψυχολογία στην οποία βασίζεται η ρωσισιανή πολιτική φιλοσοφία. Ο Rawls αποδέχεται ότι οι άνθρωποι είναι έλλογοι και ότι μπορούν να αποκτήσουν ένα αίσθημα δικαιοσύνης, το οποίο θα είναι αρκούντως ισχυρό, αν οι κοινωνικοί θεσμοί διασφαλίζουν τον αυτοσεβασμό τους και άλλα βασικά αγαθά. Επιπλέον, δέχεται ότι η έλλογη φύση μας ή η ικανότητα για την ανάπτυξη ενός αισθήματος δικαιοσύνης δεν ανάγεται πλήρως στην ορθολογική μας φύση ή στην ικανότητα για την ανάπτυξη ενός σχεδίου ζωής, και έχει προτεραιότητα έναντι αυτής. Η προτεραιότητα του έλλογου έναντι του ορθολογικού, η οποία διαχωρίζει τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία από χομπσιανές και ωφελιμιστικές αντιλήψεις, δεν δικαιολογείται ποτέ από τον Rawls με κάποιο υπερβατολογικό¹⁹ ή ανθρωπολογικό επιχείρημα για τον τρόπο που είμαστε συγκροτημένοι ως όντα. Αντίθετα, η προτεραιότητα

την ίδια ισχύ. Σε περίπτωση που η συμπόνια συγκρούεται με την *amour de soi*, η τελευταία αποκτάει προτεραιότητα. Neuhausser (2014: 39-40).

19. Όπως σημείωσα παραπάνω ο Rawls δεν εκκινεί από τη θέση ότι είμαστε κατά ανάγκη ελεύθεροι γιατί είμαστε ηθικοί, ούτε επικαλείται κάποιο 'δεδομένο του λόγου'. Ο ίδιος υποστηρίζει, μάλιστα, στον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό* ότι 'ίσως να είναι αδύνατο να αποδείξουμε πως το έλλογο δεν μπορεί να συναχθεί από το ορθολογικό' και ότι στη 'φιλοσοφία, τα ερωτήματα που αφορούν το εντελώς θεμελιώδες επίπεδο, συνήθως, δεν επιδέχονται οριστικές απαντήσεις'. βλ. Rawls (2005/1993: 53).

του έλλογου δικαιολογείται με την επίκληση στον ρόλο της φιλοσοφίας ως υπεράσπισης της έλλογης πίστης σε ένα δίκαιο συνταγματικό καθεστώς και στη δυνατότητα επιβίωσής του. Η καντιανή αυτή πίστη στην πρόοδο εμπεριέχει την πίστη στην ηθική φύση των ανθρώπινων όντων.²⁰

Η πίστη αυτή απηχεί και τη βασική πεποίθηση του Rousseau ότι ο ‘άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός’. Η διάσημη αυτή φράση μπορεί να ερμηνευτεί με πολλούς τρόπους, καθώς δεν είναι σαφές πώς αντιλαμβάνεται ο Rousseau την ανθρώπινη φύση και τι εννοεί όταν υποστηρίζει πως είναι καλή. Κάποιος θα μπορούσε να φανταστεί πως αναφέρεται απλώς σε μια αθωότητα που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο πριν από την πλήρη ανάπτυξη των νοητικών του ικανοτήτων. Είναι μια ερμηνεία που είναι συμβατή με τα στάδια της εξέλιξης στη *Δεύτερη Πραγματεία* και συνδέει την εξέλιξη των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου με μια ηθική εξαχρείωση. Αλλά υπάρχει και μια λιγότερο απαισιόδοξη ερμηνεία, η οποία δίνει περισσότερο έμφαση στην κριτική του Rousseau στον Hobbes. Με βάση την ερμηνεία αυτή η φράση ‘ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός’ δηλώνει πως δεν είμαστε τα εγωιστικά και αντικοινωνικά πλάσματα που περιγράφει ο Hobbes και ότι η φύση μας είναι εν δυνάμει συμβατή με ένα δίκαιο και σταθερό συνταγματικό καθεστώς. Όπως σημειώνει ο Rawls στις *Διαλέξεις*, ο Rousseau απορρίπτει ‘την άποψη του Hobbes ότι οι φαινομενικές μορφές συμπόνιας και άλλα παρόμοια αισθήματα μπορούν να αναχθούν στην αγάπη για τον εαυτό’. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι ‘η συμπόνια και η αγάπη για τον εαυτό διακρίνονται μεταξύ τους’ και ότι ‘η αγάπη για τον εαυτό καθοδηγούμενη από τον λόγο και μετριασμένη από τη συμπόνια προσφέρει, υπό τις κατάλ-

20. ‘Πρέπει να ξεκινήσουμε με την υπόθεση ότι μια εύλογα δίκαιη πολιτική κοινωνία είναι δυνατή και, για να είναι δυνατή, τα ανθρώπινα όντα πρέπει να έχουν μια ηθική φύση, η οποία βέβαια δεν θα είναι τέλεια, αλλά τέτοια ώστε να κατανοούν μια έλλογη αντίληψη του ορθού και της δικαιοσύνης, να δρουν σύμφωνα με αυτή και να κινητοποιούνται από αυτή σε τέτοιο βαθμό ώστε να στηρίζουν μια κοινωνία που διέπεται από τα ιδανικά και τις αρχές της’ βλ. Rawls (2005/1993: Ιx).

ληγες κοινωνικές συνθήκες και εκπαιδευτικές διαδικασίες, την ψυχολογική βάση για μια ανθρώπινη και ηθική διαγωγή' (Rawls 2007: 209).

Η παραδοχή ότι η ανθρώπινη φύση επιτρέπει την ανάπτυξη ηθικών αισθημάτων²¹ είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δεύτερη παραδοχή ότι οι κοινωνικοί θεσμοί ασκούν καθοριστική επίδραση στα κίνητρα, τους στόχους και την αυτοαντίληψή μας. Γιατί η 'ψυχολογική βάση για μια ανθρώπινη και ηθική διαγωγή' μπορεί να αναπτυχθεί μόνο 'υπό τις κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες και εκπαιδευτικές διαδικασίες'.²² Ο Rawls, όπως και ο Rousseau,²³ αναπτύσσει τη θεωρία του στηριζόμενος στην υπόθεση ότι οι έμφυτες ηθικές και ψυχολογικές μας ικανότητες εκφράζονται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την εγκαθιδρυμένη δημόσια πολιτική κουλτούρα, που έχει εκπαιδεύσει τους πολίτες σε συγκεκριμένα ιδεώδη τα οποία καθορίζουν τα κίνητρα, τους στόχους και την αυτοαντίληψή τους (Cohen 2010). Στη ΘΔ ο Rawls υποστηρίζει ότι ένα 'κοινωνικό σύστημα διαμορφώνει τις επιθυμίες και τις προσδοκίες που καταλήγουν να έχουν οι πολίτες του' και 'καθορίζει εν μέρει το είδος των προσώπων που θέλουν να είναι καθώς και το είδος των προσώπων που είναι' (1971: 309). Στο 'Independence of Moral Theory' ο Rawls γράφει πως 'το είδος της ζωής που ακολουθούν και μπορούν να ακολουθήσουν οι άνθρωποι επηρεάζεται σημαντικά από τη δημόσια ηθική αντίληψη που έχει πραγματωθεί στην κοινωνία τους' και ότι 'το είδος των ανθρώπων που είμαστε διαμορφώνεται από το πώς βλέπουμε τον εαυτό μας και αυτό με τη σειρά του επηρεάζεται από τις κοινωνικές μορφές στις οποίες ζούμε' (Rawls 1999: 301). Σε μια κοινωνία όπου η βασική δομή ρυθμίζεται από τις δύο αρχές δικαιοσύνης οι πολίτες μπορεί να έχουν

21. Ηθικών αισθημάτων τα οποία δεν ανάγονται, όπως υποστηρίζουν οι χομπσιανές αντιλήψεις, αποκλειστικά στο ορθολογικό συμφέρον.

22. Rawls (2005/1993: Ix).

23. Όπως παρατηρεί ο Bercuson (2014), ο Rawls τονίζει επανειλημμένα στις *Διαλέξεις* ότι κατά την άποψη του Rousseau η βασική δομή μιας κοινωνίας μπορεί να αναμορφωθεί ώστε να αποτραπεί η ανάπτυξη κοινωνικά επιζήμιων αισθημάτων.

διαφορετική αυτοαντίληψη από ό,τι σε μια κοινωνία όπου η βασική δομή ρυθμίζεται από την αρχή του ωφελιμισμού και αυτό συνεπάγεται ότι μπορεί να έχουν διαφορετικά κίνητρα και στόχους. Ομοίως, ο Rousseau δέχεται ότι η ένταξη σε μια πολιτική κοινωνία μετασχηματίζει την ανθρώπινη φύση.²⁴ Όπως αναφέρει στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, η σύσταση μιας πολιτικής κοινωνίας αλλάζει τη φύση του ανθρώπου και μετασχηματίζει κάθε άτομο, από μια τέλεια και μεμονωμένη ολότητα σε κομμάτι μιας μεγαλύτερης ολότητας. (Rousseau 1997/1762: 69).

Το αγαθό του αυτοσεβασμού

Ο Rawls στη ΘΔ αποδίδει μεγάλη έμφαση στο αγαθό του αυτοσεβασμού. Υποστηρίζει ότι ο αυτοσεβασμός αποτελεί απαραίτητο συστατικό ενός αγαθού βίου και τον χαρακτηρίζει ως το σημαντικότερο πρωταρχικό αγαθό. Ως τέτοιο, ο αυτοσεβασμός αποτελεί ένα από τα βασικά κριτήρια για την επιλογή των δύο αρχών της δικαιοσύνης έναντι της αρχής του ωφελιμισμού. Στην ενότητα 29 ο Rawls γράφει ότι η 'δημόσια αναγνώριση των δύο αρχών της δικαιοσύνης δίνει μεγαλύτερη στήριξη στον αυτοσεβασμό των ανθρώπων και αυτό με τη σειρά του ενισχύει την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής συνεργασίας'. Στον αντίποδα, μια εϋτακτη κοινωνία που ρυθμίζεται με βάση την αρχή του ωφελιμισμού θέτει σε μεγαλύτερο κίνδυνο τον αυτοσεβασμό των πολιτών.

Η αντίληψη του Rawls για τη θέση του αυτοσεβασμού ως του πιο σημαντικού πρωταρχικού αγαθού,²⁵ καθώς και το επιχείρημά του ότι οι δύο αρχές της δικαιοσύνης ενισχύουν το αγα-

24. Ο Rawls τονίζει στις *Διαλέξεις* πως κατά τον Rousseau ο τρόπος με τον οποίο πραγματώνεται η φύση μας βασίζεται στον πολιτισμό της κοινωνίας στην οποία ζούμε· βλ. Rawls (2007: 198, 206).

25. Ο Rawls θεωρεί πως ο αυτοσεβασμός είναι το πιο σημαντικό πρωταρχικό αγαθό, γιατί χωρίς αυτό τίποτα δεν φαίνεται να έχει αξία για μας ή, ακόμα και αν έχει αξία, δεν έχουμε τη βούληση να προσπαθήσουμε για αυτό. Η αντίληψη αυτή του αυτοσεβασμού έχει ομοιότητες με τη σκέψη του Rousseau στον *Αιμίλιο*. Βλ. Bercuson (2014: 79).

θό αυτό, βασίζονται στην ιδέα της φιλαυτίας, όπως την περιγράφει ο Rousseau στον *Αιμίλιο* και στη *Δεύτερη Πραγματεία*.

Ειδικότερα, το επιχείρημα του Rawls ότι η δημόσια αναγνώριση των δύο αρχών της δικαιοσύνης στηρίζει τον αυτοσεβασμό των πολιτών αναπτύσσεται σε τρία σκέλη. Στο πρώτο σκέλος ο Rawls υπερασπίζεται τη θέση ότι ο αυτοσεβασμός μας εξαρτάται από τον σεβασμό που μας δείχνουν οι άλλοι. Αν δεν αισθανόμαστε ότι οι άλλοι αντιμετωπίζουν με σεβασμό όσα κάνουμε, είναι δύσκολο να διατηρήσουμε την πίστη μας στην αξία των στόχων που έχουμε θέσει. Στο δεύτερο σκέλος αναγνωρίζει ως κοινωνική βάση του αυτοσεβασμού την εξασφάλιση ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών και όχι την οικονομική θέση ή τα αξιώματα. Αν ο αυτοσεβασμός δεν είναι ένα καθαρά προσωπικό ζήτημα, αλλά καθορίζεται και από το κοινωνικό περιβάλλον, τότε μια εύτακτη κοινωνία πρέπει να προσφέρει ένα περιβάλλον στο οποίο η ίση αξία ενός προσώπου θα αναγνωρίζεται και θα γίνεται αποδεκτή από τους υπόλοιπους. Στην ενότητα 82 της *ΘΔ* ο Rawls γράφει ότι μια εύτακτη κοινωνία που ρυθμίζεται από τις δύο αρχές της δικαιοσύνης προσφέρει το περιβάλλον αυτό αναγνωρίζοντας σε όλους ίσα δικαιώματα και ελευθερίες. Η αναγνώριση αυτή ικανοποιεί την ανάγκη των πολιτών να θεωρούνται και να αναγνωρίζεται ότι θεωρούνται ισότιμοι με τους άλλους. Στον αντίποδα, μια κοινωνία που αναγνωρίζει ως κοινωνική βάση του αυτοσεβασμού την οικονομική θέση και τα αξιώματα, υπονομεύει τον αυτοσεβασμό των λιγότερο ευνοημένων. Στο τρίτο σκέλος ο Rawls υποστηρίζει ότι ένα πρόσωπο που αναγνωρίζεται ως ισότιμο από τους άλλους είναι το ίδιο διατεθειμένο με τη σειρά του να συμπεριφερθεί στους συμπολίτες του με τον προσήκοντα σεβασμό. Είναι αυτή η αμοιβαιότητα που 'ενισχύει την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής συνεργασίας' και επιτρέπει τη συγκρότηση μιας κοινωνίας αμοιβαίου σεβασμού.

Σε κάθε ένα από τα τρία σκέλη του επιχειρήματος ο Rawls υιοθετεί μια ρουσσωική οπτική. Το πρώτο σκέλος βασίζεται στη θέση του Rousseau ότι η φιλαυτία μας εξαρτάται από το πώς μας αξιολογούν οι άλλοι. Τη θέση αυτή περιγράφει με γλαφυρό

τρόπο ο Rousseau στο διάσημο απόσπασμα από τη *Δεύτερη Πραγματεία*:

Ο καθένας άρχισε να κοιτάζει τους άλλους και να θέλει να τον κοιτάζουν και η δημόσια εκτίμηση απέκτησε τιμή. Αυτός που τραγουδούσε ή χόρευε καλύτερα, ο πιο όμορφος, ο πιο επιδέξιος ή ο πιο εύγλωττος έχαιρε της μεγαλύτερης εκτίμησης. Και ήταν τούτο εδώ το πρώτο βήμα προς την ανισότητα και ταυτόχρονα προς τα πάθη (Rousseau (1997/1750-1755: 166.)

Το δεύτερο σκέλος ακολουθεί την επιχειρηματολογία του Rousseau για τις προϋποθέσεις που οδηγούν σε ένα υγιές αίσθημα φιλαυτίας. Ο Rousseau θεωρεί πως, αν πιστεύουμε ότι η πραγματική μας αξία έγκειται στην κοινωνική μας θέση, τότε οδηγούμαστε αναγκαστικά σε μια στρεβλή μορφή φιλαυτίας και επιθυμούμε να είμαστε ανώτεροι από τους άλλους. Μόνο η δημόσια γνώση ότι όλοι οι πολίτες είναι ισότιμοι μπορεί να εξασφαλίσει μια υγιή μορφή φιλαυτίας. Η γνώση αυτή διασφαλίζεται από το κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο ‘εγκαθιδρύει μεταξύ των πολιτών μια ισότητα σύμφωνα με την οποία όλοι δεσμεύονται με τους ίδιους όρους και απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα’ (Rousseau 1997/1762: 63). Το τρίτο σκέλος στηρίζεται στην αμοιβαιότητα που κατά τον Rawls χαρακτηρίζει το υγιές αίσθημα της φιλαυτίας στον Rousseau. Όπως γράφει στις *Διαλέξεις*, η φιλαυτία είναι, στην υγιή της μορφή, μια ανάγκη, η οποία μας κατευθύνει να διασφαλίσουμε για τον εαυτό μας ισότιμη θέση με τους συμπολίτες μας, κάτι που μας δίνει το δικαίωμα να απαιτήσουμε από τους άλλους να σεβαστούν τις ανάγκες και τις προσδοκίες μας και να θέσουν όρια στη συμπεριφορά τους. Η απαίτηση αυτή εμπεριέχει με τη σειρά της την αναγνώριση από μέρους μας της ισότιμης θέσης των άλλων, γιατί ‘εμφορούμενοι από αυτή τη φυσική φιλαυτία, είμαστε έτοιμοι να κατοχυρώσουμε την ίδια θέση στους άλλους και να αναγνωρίσουμε τα νόμιμα όρια που επιβάλλουν πάνω μας οι ανάγκες και οι νόμιμες απαιτήσεις τους, δεδομένου —και αυτό είναι ουσιώδες— ότι είναι αναγνωρισμένη και διασφαλισμένη η ισότιμη θέση μας στην κοινωνική διαρρύθμιση’ (Rawls 2007: 198-199).

Φθόνος και ανισότητα

Το αγαθό του αυτοσεβασμού και η φιλαυτία διαδραματίζουν κομβικό ρόλο και στην αντίληψη του Rawls για τη σταθερότητα μιας εύτακτης κοινωνίας. Στη ΘΔ ο Rawls υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο πηγές αποσταθεροποίησης που υπονομεύουν το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών και οδηγούν στη διάβρωση των θεσμών. Η πρώτη αποτελεί ουσιαστικά ένα πρόβλημα συλλογικής δράσης. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι πολίτες μιας εύτακτης κοινωνίας θα σεβαστούν τα καθήκοντά τους μόνο αν έχουν τη διαβεβαίωση ότι θα το κάνουν και οι άλλοι. Την ίδια στιγμή, αν γνωρίζουν ότι οι άλλοι θα σεβαστούν τα δικά τους καθήκοντα, μπορεί να μπου στον πειρασμό να δράσουν ως λαθρεπιβάτες.²⁶ Η δεύτερη πηγή αποσταθεροποίησης προέρχεται από την εξάπλωση αισθημάτων φθόνου, τα οποία μπορούν να αποδυναμώσουν το αίσθημα δικαιοσύνης των λιγότερο ευνοημένων πολιτών και να απειλήσουν την κοινωνική ενότητα (Rawls 1971: 534). Οι πολίτες οι οποίοι είναι λιγότερο ευνοημένοι στη διανομή του πλούτου και του εισοδήματος μπορεί να νιώσουν υποδεέστεροι και ταπεινωμένοι και να αναπτύξουν αισθήματα φθόνου έναντι των πιο ευνοημένων. Ο φθόνος είναι σύμφωνα με τον Rawls ιδιαίτερα επικίνδυνος για τη σταθερότητα μιας κοινωνίας, γιατί όταν φθονούμε τους άλλους αναπτύσσουμε επιθετικά αισθήματα και είμαστε διατεθειμένοι να τους στερήσουμε τα προτερήματά τους ακόμα και αν αυτό ζημιώσει εμάς τους ίδιους. Επιπλέον, όταν οι άλλοι γνωρίζουν ότι τους φθονούμε μπορεί να λάβουν προληπτικά μέτρα εναντίον μας (Rawls 1971: 534).

Στο τρίτο μέρος της ΘΔ, το οποίο ελέγχει τη σταθερότητα των δύο αρχών δικαιοσύνης, ο Rawls επιχειρεί να καταδείξει ότι οι πολίτες μιας εύτακτης κοινωνίας που ρυθμίζεται από τις δύο αρχές της δικαιοσύνης δεν αναπτύσσουν έντονα αισθήματα φθόνου, γιατί έχουν ισχυρό αίσθημα αυτοσεβασμού. Οι λιγότερο

26. Πρόκειται για προβληματική που παραπέμπει στη θεωρία των παιγνίων. Σχετικά με τη διάκριση των δύο πηγών αποσταθεροποίησης βλ. Μανωλάτος (2018).

ευνοημένοι πολίτες δεν προσλαμβάνουν τη δυσμενέστερη οικονομική τους θέση ως ταπεινωτική, γιατί δεν συνδέουν τον αυτοσεβασμό τους με υλικά αγαθά. Όπως ανέφερα στην παραπάνω ενότητα, το επιχείρημα του Rawls για τον αυτοσεβασμό ακολουθεί στο σημείο αυτό τη σκέψη του Rousseau σχετικά με την υγιή φιλαυτία. Ωστόσο, ο Rawls προσθέτει έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο δεν θα αναπτύσσονταν αισθήματα φθόνου σε μια εύτακτη κοινωνία που ρυθμίζεται από τις δύο αρχές της δικαιοσύνης. Τούτος είναι πως οι λιγότεροι ευνοημένοι πολίτες γνωρίζουν ότι τα προτερήματα που απολαμβάνουν οι άλλοι λειτουργούν προς όφελος τους. Και αυτό γιατί η αρχή της διαφοράς επιτρέπει την ύπαρξη ανισοτήτων μόνο αν αυτό βελτιώνει τη θέση των λιγότερο ευνοημένων. Τούτο το στοιχείο αμοιβαιότητας που διαπνέει την αρχή της διαφοράς τους διευκολύνει να αποδεχτούν τις οικονομικές διαφορές με τους συμπολίτες τους.

Αυτός ο ρόλος της αρχής διαφοράς ως μηχανισμού εισοδηματικής σύγκλισης με σκοπό τον περιορισμό των καταστροφικών μορφών φθόνου που αναπτύσσονται λόγω χαμηλού αυτοσεβασμού των λιγότερο ευνοημένων συνιστά σημαντική πτυχή της ρωσσιανής φιλοσοφίας και ακολουθεί τη σκέψη του Rousseau στη *Δεύτερη Πραγματεία* και στην κριτική που ασκεί στην οικονομική ανισότητα.²⁷ Όπως και ο Rousseau, ο Rawls θεωρεί ότι οι θεσμοί μιας κοινωνίας πρέπει να ελέγχουν και να περιορίζουν την ανισότητα, όχι μόνο γιατί αυτή είναι άδικη και μπορεί να υπονομεύσει τις πολιτικές ελευθερίες και την αυτονομία των πολιτών αλλά και γιατί μπορεί να απειλήσει τη σταθερότητα. Ο ίδιος, μάλιστα, επισημαίνει επανειλημμένα στις *Διαλέξεις* ότι ο Rousseau θεωρεί πως η βασιική δομή μπορεί να ανα-

27. Βλ. Neuhausser (2013) και Bercuson (2014). Οι Warner και Zink (2016) επισημαίνουν ότι, όσον αφορά τη σταθερότητα, ο Rawls απομακρύνεται από τη σκέψη του Kant, ο οποίος σε αντίθεση με τον Rousseau θεωρούσε ότι οι θεσμοί μιας φιλελεύθερης κοινωνίας δεν χρειάζεται να καλλιεργούν στους πολίτες τα κατάλληλα κίνητρα και αισθήματα. Αντίθετα, στο *Προς την Αιώνια Ειρήνη* υποστηρίζει ότι 'το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης του κράτους μπορεί να επιλυθεί ακόμη και για ένα έθνος διαβόλων, αρκεί να διαθέτουν λογικό'. Kant (1991/1795: 112).

μορφωθεί για να αποτρέψει την εμφάνιση αποσταθεροποιητικών αισθημάτων φθόνου.²⁸

Το επιχείρημα κατά του ωφελιμισμού

Η ΘΔ έχει ταυτιστεί με τη δεοντοκρατία και την κριτική που ασκεί ο Rawls στον ωφελιμισμό, η οποία οφείλει πολλά στον Kant και στην προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού. Στον πρόλογο της ΘΔ ο Rawls διευκρινίζει ότι ο στόχος του βιβλίου είναι να παρουσιάσει μια ηθική αντίληψη που θα αντιτάσσεται στο καθιερωμένο παράδειγμα του ωφελιμισμού. Η βασική θέση κατά του ωφελιμισμού είναι ότι δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη την διακριτότητα μεταξύ των προσώπων, παραβιάζοντας την καντιανή αρχή ότι κάθε πρόσωπο αποτελεί αυτοσκοπό. Αλλά, ενώ η κριτική του Rawls στον ωφελιμισμό και στη συνεπειοκρατία εκκινεί από την κατηγορική προσταγή να μεταχειριζόμαστε τους άλλους όχι μόνο ως μέσα αλλά και ως σκοπούς,²⁹ ένα μεγάλο μέρος της επιχειρηματολογίας του για την επιλογή των δύο αρχών δικαιοσύνης έναντι της αρχής της ωφελιμότητας οφείλει πολλά στη σκέψη του Rousseau και στον ρόλο του αυτοσεβασμού ως πρωταρχικού αγαθού.³⁰

Όπως πολύ εύστοχα έχει επισημάνει ο Jubb (2014), ένα από τα κύρια επιχειρήματα κατά του ωφελιμισμού στη ΘΔ είναι πως οι πολίτες που ζουν σε μια κοινωνία της οποίας η βασική δομή ρυθμίζεται από την αρχή της ωφελιμότητας είναι πιο

28. Στις *Διαλέξεις* ο Rawls (2007: 245-46) υποστηρίζει ότι η κριτική της οικονομικής ανισότητας από τη συγκεκριμένη σκοπιά αποτελεί ξεχωριστό γνώρισμα της σκέψης του Rousseau. Ο Bercuson (2014: 72) υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση της βασικής δομής με τρόπο που αποτρέπει την ανάδυση αισθημάτων φθόνου συνιστά τον πυρήνα της ρουσσωικής διάστασης της ρωσισιανής φιλοσοφίας.

29. Στη ΘΔ ο Rawls (1971: 180) τονίζει πως μια ωφελιμιστική κοινωνία αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως μέσα και όχι ως αυτοσκοπούς.

30. Όπως ανέφερα παραπάνω ο Rawls έχει υποστηρίξει πως μόνο όταν κατανόησε πραγματικά τον Rousseau άρχισε να απομακρύνεται από την ωφελιμιστική παράδοση.

επιρρεπείς στα αρνητικά αισθήματα που ο Rousseau συνδέει με τη μη υγιή φιλαυτία και ο Rawls με την έλλειψη αυτοσεβασμού και τον φθόνο. Τα συμβαλλόμενα μέρη στην πρωταρχική θέση γνωρίζουν ότι, αν επιλέξουν την αρχή της ωφελιμότητας, ‘ο αυτοσεβασμός τους δεν θα μπορεί πλέον να ενισχύεται από τη δημόσια δέσμευση των άλλων να ρυθμίσουν τις ανισότητες προς όφελος του καθενός και να εγγυηθούν τις βασικές ελευθερίες για όλους’ (Rawls 1971: 181). Σε μια ωφελιμιστική κοινωνία ‘οι άνθρωποι, και ειδικά οι λιγότερο ευνοημένοι, δεν θα μπορούν εύκολα να έχουν εμπιστοσύνη στην ίδια τους την αξία’ (στο ίδιο). Αντίθετα, η δημόσια αναγνώριση των δύο αρχών της δικαιοσύνης ‘παρέχει μεγαλύτερη στήριξη στον αυτοσεβασμό του καθενός, και αυτό είναι κάτι, που με τη σειρά του αυξάνει την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής συνεργασίας’ (Rawls 1971: 178).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βανδώρος, Σ. (2012). *Σιωπηλό βλέμμα. Για την πολιτική θεωρία του Ρουσσώ*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Bercuson, J. (2014). *Reconsidering Rawls: The Rousseauian and Hegelian Heritage of Justice as Fairness*. Διδακτορική Διατριβή.
- Cohen, J. (2010). *Rousseau: A Free Community of Equals*. Oxford: Oxford University Press.
- Jubb, R. (2011). Rawls and Rousseau: Amour-Propre and the Strains of Commitment. *Res Publica* 17 (3): 245-260.
- Kant, I. (1991/1795). *Political Writings*, ed. H.S. Reiss, transl. H.B. Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μανωλάτος, Α. (2017). *Η πολιτική στροφή. Συνέχειες και ασυνέχειες στο έργο του John Rawls*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Μανωλάτος, Α. (2018). ‘Rawlsian Stability and the Hazards of Envy’, *Public Reason* 10 (1).
- Neuhouser, F. (2013). Rousseau’s critique of Economic Inequality, *Philosophy & Public Affairs* 41(3).
- Neuhouser, F. (2014). *Rousseau’s critique of inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1973). Reply to Dworkin. John Rawls Faculty Papers, Harvard University Archives, HUM 48, Box 33, folder 8.
- Rawls, J. (2005/1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (1999). *Collected Papers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1999). *The Law of Peoples*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2000). *Lectures on the History of Moral Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2007). *Lectures on the History of Political Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Reidy, D. (2010). Rawls's Religion and Justice as Fairness, *History of Political Thought* 31 (2).
- Rousseau, J. (1997/1762). *The Social Contract and other later political writings*, ed.-transl. V. Gourevitch. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau, J. (1997/1750-1755). *The Discourses and other early political writings*, ed.-transl. V. Gourevitch. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau, J. (1979/1762). *Émile*, transl. A. Bloom. New York: Basic Books.
- Spector, C. (2019). *Rousseau*. Cambridge: Polity.
- Warner, J. M & Zink, J. R. (2016). Therapeutic Politics: Rawls's Respect for Rousseau, *The Review of Politics* 78 (1).

ABSTRACT

Alexandros-Grigorios Manolatos

A Rousseauian interpretation of Theory of Justice

I attempt to examine the influence of Rousseauian thought in Rawlsian political philosophy by taking as a starting point an interpretation of Rousseau as a liberal thinker and precursor of Kant. I

analyse how Rawls conceives the idea of political philosophy as a ‘realistic utopia’ and how he connects it with Rousseau’s philosophy. I argue that both thinkers share a common view of human nature, which is a key requirement for a ‘realistic’ and at the same time ‘utopian’ political theory. At the same time, I highlight the role of self respect as the most crucial primary good in Rawlsian theory and how it reflects the idea of amour-propre. Finally, I claim that Rawl’s critique in utilitarianism is not based solely on Kantian premises but it is also based on arguments he draws from Rousseau’s work.